

ARCHEOLOGIE IN 2004

PALEO-AKTUELL 16

RUG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis

Omslagontwerp: Nynke Tiekstra

Foto omslag: Vondst muntschat bij opmeten van de oosttoren
van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (pp. 84–88; foto S. Benerink).

ISBN 9077922105

ISSN 1572-6622

Website

www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

Poststraat 6 9712 ER Groningen

tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992

gia@let.rug.nl

Adres van de uitgever

Barkhuis Publishing

Zuurstukken 37 9761 KP Eelde

tel. 050 3080936 fax 050 3080934

info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2005, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL
16

ARCHEOLOGIE IN
2004

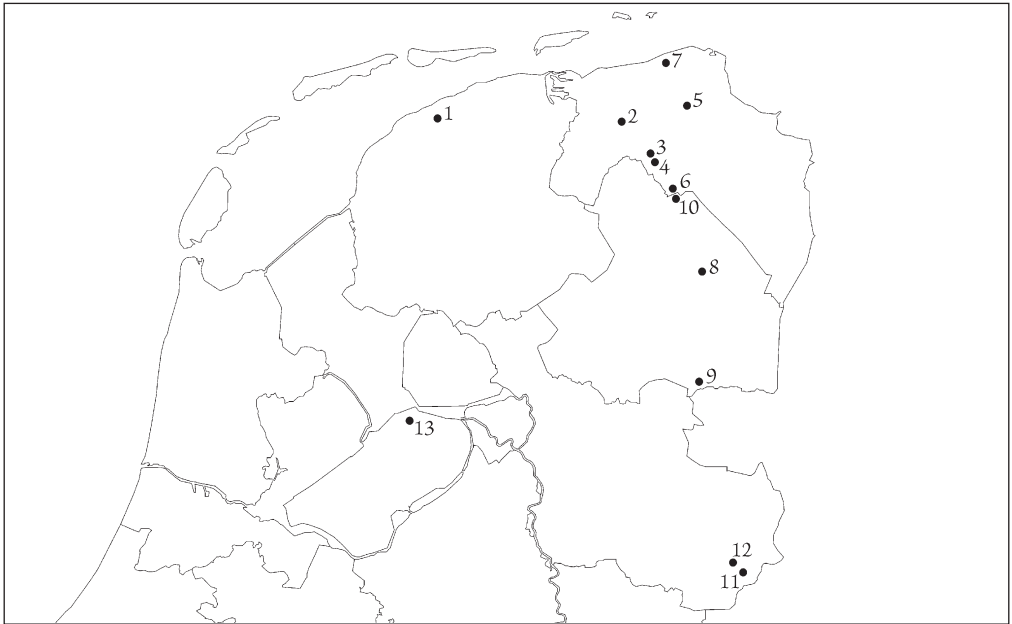
redactie

Jurjen M. Bos
Martijn van Leusen
Daphne Maring
Dick Stapert

Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
& Barkhuis Publishing
Groningen 2005

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Duitsland, 3) Egypte, 4) Griekenland, 5) Italië, 6) Spanje.

In dit nummer: 1) Hallum, 2) Brillerij, 3) Groningen, 4) Haren, 5) Kroddeburen, 6) Noordlaren, 7) Wadwerd, 8) Borger, 9) Coevorden, 10) Midlaren, 11) Enschede, 12) Hengelo, 13) Swifterbant.

INHOUD

Voorwoord	vii
HARM TJALLING WATERBOLK Nogmaals 'het geheim van het oude heideland'	1
MARTIJN VAN LEUSEN & TYMON DE HAAS <i>e</i> DNA: naar een <i>e</i> -depot voor de Nederlandse archeologie	3
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER, LYKKE JOHANSEN & MARCEL NIEKUS Middenpaleolithische vondsten van Lonneker bij Enschede (Ov.)	8
DICK STAPERT, DICK SCHLÜTER & LYKKE JOHANSEN Het driehoekige vuistbijltje van Hengelo (Ov.)	16
DICK STAPERT Een geïsoleerde jongpaleolithische spits van Midlaren- 'De Bloemert' (Dr.): Hamburgien of Creswellien?	22
INGER WOLTINGE Gebruikssporenonderzoek aan de vuurstenen artefacten van de LBK-vindplaats Geleen (L.)	30
HELLE MOLTHOF & DAAN RAEMAEKERS Wat te doen met onze doden? Het grafritueel van de Swifterbantcultuur in Nederland	37
JOKE OOSTERHUIS Locatiekeuze van de Trechterbekercultuur op kaartblad 17 (Dr.)	44
HENNY GROENENDIJK Vuurstenen bijlen uit het wierdengebied: bronnenkritiek graag!	49
MIRANDA DE WIT Hernieuwd onderzoek op de Daalkampen te Borger (Dr.)	53
JOHAN NICOLAY Midlaren - 'De Bloemert': een archeologisch paradijs aan de oevers van het Zuidlaardermeer (Dr.)	57
JOHAN NICOLAY EN BERT TUIN Archeologisch spoorzoeken in het gebied rondom 'De Bloemert': een waarderend onderzoek bij Noordlaren (Gr.) en Midlaren (Dr.)	63

PETER ATTEMA & GIJS TOL Nieuwe veldverkenningen en een oude verzameling, werken aan de archeologische kaart van de gemeente Nettuno (Italië)	71
TYMON DE HAAS & GIJS TOL Survey in Campana, gemeente Nettuno (Italië)	77
REINDER REINDERS De opgraving van de Zuidoostpoort van Nieuw Halos (Griekenland) in het Olympisch jaar 2004	84
RENÉ CAPPERS Onderzoek aan plantenresten uit Grieks-Romeins Karanis (Fayum, Egypte): een doorstart na 70 jaar	89
JURJEN BOS & ERWIN BROUWER Kruisvormige mantelspelden in vroegmiddeleeuws Friesland	96
TESSA KROL & JURJEN BOS Een verklaring voor de hoeveelheid Angelsaksisch aardewerk in Drenthe	101
FRITS VREDE Archeobotanisch onderzoek aan het van Starckenborghkanaal (Gr.)	105
EGGE KNOL Karolingische wapengraven in Wadwerd (Gr.) en Hallum (Fr.)	112
DICK STAPERT & HENNY GROENENDIJK Kogelpotten langs de Oude Aa nabij het Friescheveen, Gem. Haren (Gr.)	118
JESSICA GRIMM De dierenbotten van de Dornburg (Duitsland)	124
WIETSKE PRUMMEL Dierlijke resten uit een 17e eeuwse redoute van de vesting Coevorden (Dr.)	128
MARLIES VAN KRUINING Botten onder de slaapkamervloer in Kroddeburen (Gr.)	134
OTTO HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	139

HET DRIEHOEKIGE VUISTBIJLTJE VAN HENGELO (OV.)

Dick Stapert, Dick Schlüter¹ & Lykke Johansen²

De vindplaats

Dit interessante werktuig werd al in 1983 gevonden, door de heer J. Buitenhuis. De vinder werkte toen (en werkt nog steeds) als beveiligingsman bij Hollandse Signaal Apparaten (thans Thales). Net tevoren was er een nieuw hekwerk om het bedrijfsterrein geplaatst. Tijdens een routine-inspectie vond hij de vuistbijl in zand aan de oppervlakte ter plaatse. Een mogelijkheid is dat het stuk tijdens de (beperkte) graafwerkzaamheden voor het nieuwe hek naar boven is gekomen; het gaat dan om een wel zeer toevallige vondst. De vindplaats bevindt zich aan de kanaalzijde van het bedrijfsterrein, op slechts een à twee meter van de huidige oever van het Twenthekanaal (de coördinaten: 249.75/ 474.35).

Het werktuig werd in april 2005 gemeld aan de tweede auteur (directeur van het Museum Natura Docet in Denekamp). De vinder bezocht het museum naar aanleiding van berichten in de media over enkele andere vuistbijlen uit Twente die de laatste jaren bekend zijn geworden, namelijk die van Groot Agelo en Lonneker (zie de bijdrage over het laatstgenoemde werktuig).

Nader onderzoek in mei 2005 door middel van een boring op de vindplaats leverde geen eenduidige uitkomst op. We kunnen niet uitsluiten dat de vuistbijl uit opgebrachte grond, uit het kanaal, of van elders, afkomstig is. De eerste 100 cm bestaat uit geroerde grond, eerst zwart van kleur (0–60 cm), dan vuilgeel (60–100 cm). Als het stuk ter plaatse is opgedolven tijdens de graafwerkzaamheden voor het hek, zou het kunnen stammen uit een diepte van 100–130 cm onder het maaiveld, waar we een laag geel-geelbruin scherp zand aantrof-

fen met vooral onderin noordelijke grindjes. Het gaat hoogstwaarschijnlijk om een fluvio-periglaciale afzetting. Daaronder volgt groene klei, tot een diepte van meer dan 175 cm. Van den Berg & Den Otter (1993) geven voor het zuiden van Hengelo de volgende sequentie: ca. 1 m dekzand op ca. 11 m fluvio-periglaciale afzettingen; deze laatste bevatten vooral tussen ca. 2 en 4 m kleilagen. Hoewel we in het veld eerst aan Tertiaire klei dachten (die vaak groen is door de aanwezigheid van het mineraal glauconiet) kan dat worden uitgesloten, omdat de vindplaats zich buiten het gestuwde gebied bevindt. Waarschijnlijk is de klei onderdeel van het fluvio-periglaciale pakket en is de groene kleur ontstaan als gevolg van verspoeling van Tertiaire klei hellingopwaarts. Overigens loopt door dit gebied een deels begraven esker/tunneldal systeem, direct ten oosten van de vindplaats en ook ten westen van Hengelo. De oorspronkelijke locatie en stratigrafische herkomst van de vuistbijl blijven voorlopig enigszins onduidelijk.

Vorm en datering van de vuistbijl

Het betreft een min of meer driehoekig vuistbijltje (fig. 1). De max. lengte bedraagt slechts 8,0 cm; de max. breedte is 6,0 cm, de max. dikte ongeveer 2,8 cm. Het werktuig weegt 106,8 gram. Het vuistbijltje is met zekerheid niet van een afslag gemaakt. Delen van de sterk verweerde en vuilgrijze cortex zijn bewaard gebleven op vlak A en bij de basis. De helft van de basis bestaat uit een rondlopend cortexdeel; de andere helft is snijdend en bifaciaal bewerkt. Op vlak B zijn drie grotere primaire vorstspijlvlakken zichtbaar, waarvan één – in het midden van dit vlak – met ‘naveltje’ en daar-

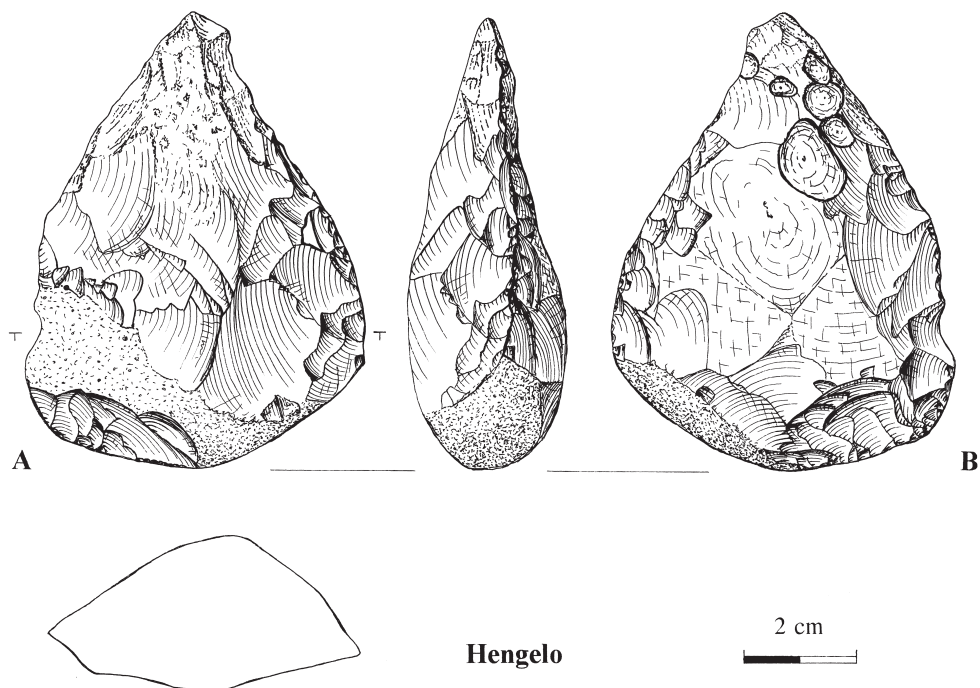

Fig. 1. Het vuistbijltje van Hengelo. Secondaire vorstsplijtvlakjes (vlak B) zijn iets zwaarder omlijnd. Een deel van het oppervlak van vlak A, bij de top, is te zwaar verveerd voor het herkennen van eventuele bewerkingsdetails (tek. L. Johansen).

omheen lopende ringen.

Het vuistbijltje is vrij onregelmatig gevormd. De linkerzijde (van vlak A) verloopt convex, terwijl de rechterzijde deels concaaf en deels convex is. Met name het topdeel is als gevolg hiervan asymmetrisch. De zijden verlopen echter redelijk recht in zij-aanzicht. Het basisdeel, met cortex, is relatief dik, terwijl het topgedeelte relatief dun is; dat laatste komt vooral door het grote oude vorstsplijtvlak in het midden van vlak B, dat concaaf is. Vlak A is meer gewelfd dan vlak B (zie de dwarsdoorsnede). Mede daardoor heeft vooral de rechterzijde (van vlak A) enigszins de vorm van een schaaft. Toch is het stuk het best te beschrijven als een kleine vuistbijl, met name door de vlakdekkende bewerking van vlak A, althans buiten het deel met cortex. Vlak B is veel minder uitgebreid bewerkt dan vlak A. De bewerking gebeurde op beide vlakken door zachte percus-

sie (met een slagwerktuig van bot of gewei). Bij de basis op vlak A ontstond tijdens het werk een *hinge*, waardoor verdere bewerking van het basisdeel min of meer onmogelijk werd. Het ziet er daarom naar uit dat de bewerking niet geheel volgens plan verliep en de vuistbijl niet zijn geplande eindvorm bereikte. Het bewerken van de zijden gelukte echter redelijk, hoewel er een paar kleinere *steps* voorkomen.

Het kleine formaat en de min of meer driehoekige vorm maken het zeer waarschijnlijk dat het vuistbijltje thuishoort in het *Moustérien de tradition acheuléenne* (MTA), zoals gedefinieerd door Franse archeologen (Bordes, 1961; 1968). Hetzelfde geldt in Overijssel voor de eveneens kleine en subdriehoekige vuistbijltjes van Groot Agelo (gemaakt van helleflint; De Vries *et al.*, 2004) en Mander (gemaakt van een afslag; Stapert, 1982). In het geval van Hengelo lijken de povere bewerking en de on-

regelmatige vorm te wijzen op een latere fase van deze traditie. In Frankrijk worden binnen het MTA twee types onderscheiden, A en B, die elkaar opvolgen in de tijd. Bordes schrijft over de vuistbijltjes van het latere MTA type B dat ze vaak “*peu soignés*” zijn, minder goed bewerkt (en ook minder talrijk) dan die van het eerdere MTA type A. Toch past het vuistbijltje op basis van zijn typologie (klein en driehoekig) ons inziens het beste in het MTA type A. De niet geheel gelukte bewerking kan toegeschreven worden aan de slechte kwaliteit van het beschikbare uitgangsmateriaal.

Op basis van voornamelijk Frans onderzoek is het waarschijnlijk dat het MTA type A, en daarmee het vuistbijltje van Hengelo, dateert uit het eerste deel van de laatste ijstijd, het Vroeg-Glaciaal. Met name de latere fasen van deze lange en merendeels gematigde periode komen in aanmerking. Het Vroeg-Glaciaal van het Weichselien duurde van ca. 115.000 tot ca. 73.000 jaar geleden, en kende minstens drie belangrijke interstadialen (Amersfoort, Brørup, Odderade). Beginnend met een sterke erosiefase volgde daarna het zeer koude Onder-Pleniglaciaal. Menselijke bewoning was in onze streken toen niet of nauwelijks mogelijk.

De verwerking van de vuistbijl

De (primaire) vorstspijtlvlakken op vlak B zijn sterker verweerd dan de oppervlakte binnen de afslagnegatieven: putteriger, en ook met meer krassen en drukkegeltjes. Dit kan erop wijzen dat de Neanderthalers het stuk vuursteen destijds aan de oppervlakte, uit het toenmalige ‘keizand’ hebben verzameld. Na achterlating is het werktuig zwaar verweerd geraakt. In het topgedeelte van vlak B zijn een zestal kleine ronde ‘navelvlakjes’ zichtbaar, ontstaan door secundaire vorstspijting. Binnen deze vlakjes is de verwerking veel minder sterk dan binnen de afslagnegatieven; zo is er geen windlak. De linkerzijde van vlak A, bij de top, is over een afstand van ruim 2 cm sterk afgerond geraakt (fig. 2a), hoogstwaarschijnlijk door stromend water. Het witte patina is als gevolg hiervan

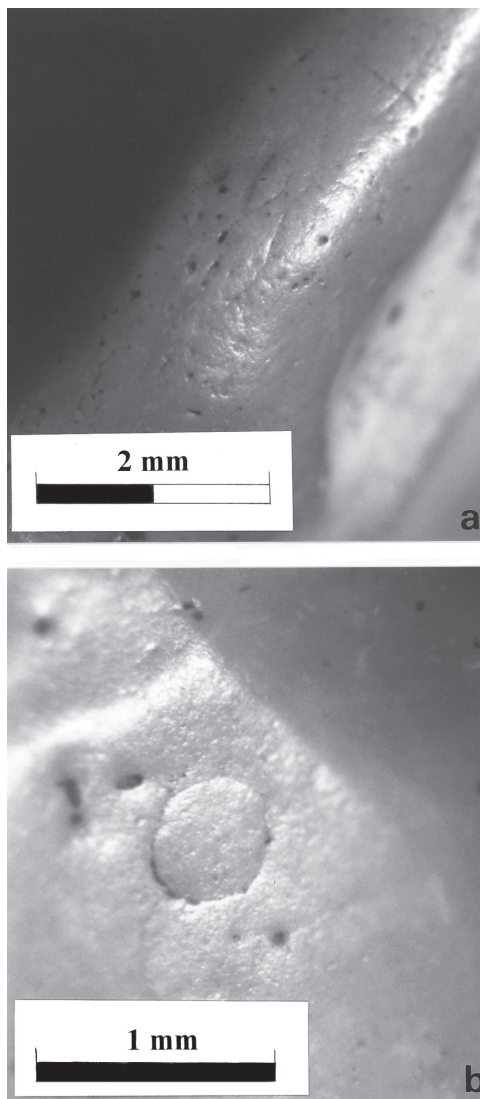

Fig. 2. Een tweetal opnames met een stereomicroscop van het vuistbijltje van Hengelo. a. Het sterk afgeronde deel bij de top; b. een drukkegeltje op vlak A (foto's D. Stapert).

weggesleten, zodat de oorspronkelijke, lichtgrijze kleur van de vuursteen zichtbaar is geworden. Het afgeronde deel is wel bedekt met windlak, net als de rest van het oppervlak. De ontstaansvolgorde van de genoemde oppervlakteveranderingen is dus: witte patina, plaatselijke sterke afronding, windlak. Hieruit

blijkt dat witte patina niet altijd de jongste oppervlakteverandering is, zoals wel eens wordt verondersteld.

Van zowel vlak A als vlak B is een deel van het oppervlak bij de sterk afgeronde zijde, over 1 à 2 cm, veel sterker verweerd dan de rest van het oppervlak, en zo putterig en afgesleten geworden dat eventuele bewerkingsdetails niet meer goed zichtbaar zijn. Het is binnen of vlakbij één van deze gebiedjes dat de secundaire vorstspijtlvlakjes voorkomen. Het topgedeelte moet dus een tijdlang hebben blootgestaan aan sterke verweering aan het maaiveld, terwijl de rest van de vuistbijl toen in de grond stak. Overigens moeten alle kanten van het werktuig wel een flinke tijd onbedekt aan weer en wind overgeleverd zijn geweest. Beide vlakken zijn namelijk bedekt met een flinke witte patina en met windlak. De windlak gaat gepaard met kleine putjes in het oppervlak, ontstaan door uitholling van zwakke plekken in het oppervlak. Verder zijn hier en daar lichte vlekjes of strepen bruine patina te zien, op beide vlakken. Binnen de afslagnegatieven zijn hier en daar krasjes te zien, in één geval (vlak A) is een bundel vrij grove krassen aanwezig. Meerdere drukkegeltjes kunnen worden waargenomen binnen afslagnegatieven, dus van na de achterlating van het werktuig (fig. 2b), maar ze zijn relatief zeldzaam vergeleken met de oudere primaire vorstspijtlvlakken die vele drukkegeltjes herbergen. Krasjes en drukkegeltje zijn het gevolg van periglaciale bodembewegingen, zoals kryoturbatie. Mogelijk zijn een paar kleine onregelmatige retouches langs de zijden ook veroorzaakt door kryoturbatie.

Het vuistbijltje vertoont, samenvattend, onder meer de volgende secundaire oppervlaktemodificaties: windlak, kleine putjes, sterke witte patina, lichte bruine patina, plaatselijke sterke afronding, secundaire vorstspijting, krasjes en drukkegeltjes. Het stuk zal gezien deze verweringsverschijnselen uit een sediment vergelijkbaar met 'keizand' afkomstig zijn, bijvoorbeeld uit fluvioperiglaciale afzettingen. Het is, na zijn achterlating aan de opper-

vlakke liggend, deels sterk afgerond geraakt door stromend (smelt)water.

Het einde van het Midden-Paleolithicum

We kennen langzamerhand in Nederland een hele serie kleine vuistbijlen met een meer of minder uitgesproken driehoekige vorm (ook sommige stukken die als 'cordiforme' te beschrijven zijn laten we hieronder vallen). Deze werktuigen kunnen zoals gezegd het beste geplaatst worden in de culturele traditie die Franse archeologen het MTA type A noemen. Om ons tot noordelijk Nederland te beperken kunnen we als voorbeelden noemen: Anderen, Mander, Hengelo, Anreep (helleflint), Groot Agelo (helleflint), De Krim (helleflint; een vondst van Vermaning bij een aardappelmeelfabriek) en Peest (zie voor een recent overzicht van het Midden-Paleolithicum in noordelijk Nederland: Niekus & Stapert, 2005). Niet minder dan drie hiervan zijn niet gemaakt van vuursteen, maar van helleflint. Tenminste één van deze vuistbijltjes is zeker gemaakt van een afslag (Mander), en bij één of twee andere is dat een mogelijkheid. Het gaat om relatief kleine vuistbijlen; de maximale lengte van deze vuistbijlen loopt uiteen van 7,7 cm (Mander) tot 11,8 cm (Anderen); gemiddeld zijn deze zeven vuistbijlen 9,1 cm lang. Ook in Zuid-Nederland komen zulke kleine min of meer driehoekige vuistbijlen voor.

Het *Moustérien de tradition acheuléenne* is een variant van het Moustérien waarin nog regelmatig vuistbijlen voorkwamen; het is daarmee de laatste middenpaleolithische traditie met deze werktuigen. Met name kleine driehoekige vuistbijlen, naast 'cordiforme' exemplaren, zijn karakteristiek voor de eerste fase hiervan, het MTA type A. Vindplaatsen van het MTA type A kennen we in Frankrijk, België, westelijk Duitsland, Nederland en zuidelijk Engeland. Zoals gezegd kan het MTA type A gedateerd worden in het Vroeg-Glaciaal van het Weichselien (zie voor discussies over de datering: Stapert, 1982; 1985).

In Frankrijk is een latere fase van het MTA

bekend: type B. Die fase ging vervolgens in Frankrijk geleidelijk over in het Châtelperronien, dat vroeger werd gezien als de eerste 'jongpaleolithische' cultuur. In deze cultuur komen werktuigen gemaakt van klingen voor, zoals de Châtelperron-spitsen, naast Moustérien-vormen zoals schaven. Ondertussen weten we dat het Châtelperronien nog werd voortgebracht door de Neanderthalers, terwijl tegelijk al moderne mensen ('Cro-Magnons') in Europa aanwezig waren (met hun eigen cultuur die we het Aurignacien noemen). Het MTA type B heeft een veel kleinere verspreiding dan het eraan voorafgaande type A; we kennen type B eigenlijk alleen uit Frankrijk, en met name uit de zuidelijke helft van Frankrijk. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de voortbrengers van het MTA type A in Nederland naar het zuiden zijn getrokken toen het koude Onder-Pleniglaciaal begon, rond 73.000 jaar geleden. De latere fase van het MTA (type B) is waarschijnlijk in dit Onder-Pleniglaciaal te dateren. Nederland moet toen goeddeels onbewoonbaar zijn geweest, en dat geldt ook voor België en Engeland.

De Neanderthalers kwamen nog één keer terug naar onze streken, namelijk tijdens het daarna volgende gematigde Midden-Pleniglaciaal, toen hier koude steppe/toendravegetaties voorkwamen. Ze moeten hier in ieder geval geweest zijn tijdens één van de belangrijkste interstadialen daarvan: het Hengelo Interstadaal, rond 40 à 35.000 jaar geleden. Uit deze periode kennen we een handvol bladspitsen. Het gaat merendeels om bifaciale werktuigen ('Mauern-type'); voorbeelden daarvan zijn gevonden bij Emmen en ook bij Tinholt in Duitsland, 15–20 km noordelijk van Ootmarsum.³

Daarnaast kennen we één fragment van een unifacele bladspits ('Jerzmanowice-type'), gevonden bij Hilversum. Dat werktuig kunnen we beschouwen als het allerlaatste souvenir van de Neanderthalers in Nederland.

De laatste Neanderthalers in ons gebied, met hun bladspits-traditie, kwamen waar-

schijnlijk voort uit het Micoquien, een belangrijke culturele traditie van de Neanderthalers in oostelijk en centraal Europa. Zij werden uit hun oorspronkelijke leefgebied verdreven door de Cro-Magnon mensen, en trokken waarschijnlijk langzaam eerst noordwaarts en later vooral westwaarts, naar wat nu Engeland is. Tijdens deze trek naar het westen (gedurende meerdere duizenden jaren) werden bifaciale bladspitsen geleidelijk minder populair, en produceerden de Neanderthalers meer en meer unifacele bladspitsen die gemaakt werden van flinke klingen. Een aantrekkelijke hypothese houdt in dat dit gebeurde onder invloed van acculturatie-processen, m.a.w. door uitwisseling van ideeën en misschien voorwerpen met de nieuwkomers. In zuidelijk Engeland zijn tientallen vindplaatsen van bladspitsen uit deze tijd bekend, waarbij unifacele bladspitsen domineren.

In delen van wat nu Engeland is zullen de Neanderthalers nog een tijd hebben geleefd, tot ze uiteindelijk uitstierven. Dat gebeurde waarschijnlijk rond het begin van het barre Boven-Pleniglaciaal. De Neanderthalers waren naar de periferie verdrongen, en toen het klimaat opnieuw verslechterde konden ze niet meer terugkeren naar mildere streken in het zuiden – daar woonden ondertussen Cro-Magnons. Andere groepen Neanderthalers, met een andere culturele traditie, kregen in deze periode ook te maken met een steeds verder inkrimpend leefgebied, bijvoorbeeld op het Iberisch schiereiland, en stierven uiteindelijk ook uit, rond 30.000 jaar geleden in de ¹⁴C-tijdschaal of iets later.

Summary

A small subtriangular handaxe was found in 1983 on the bank of the Twenthekanaal at the Thales plant in Hengelo. Its original location and stratigraphic provenance remain somewhat unclear. Typologically the handaxe can be attributed to the Mousterian of Acheulian Tradition type A, which is dated to the Early Glacial of the Weichselian. In the subsequent Lower Pleniglacial this area must have been uninhabitable.

Neanderthals visited the northern Netherlands for the last time during the Middle Pleniglacial, during which period they left behind several leaf points.

Noten

1. Museum Natura Docet, Oldenzaalsestraat 39, 7591 GL Denekamp;
e-mail: D.Schluter@naturadocet.nl
2. Ossewei 6, 9751 SC Haren.
3. Deze bladspits werd in 2004 gevonden; een publicatie door S. Veil is in voorbereiding.

Literatuur

- Berg, M.W. van den & C. den Otter, 1993. *Toelichtingen bij de geologische kaart van Nederland 1:50.000. Blad Almelo Oost/Denekamp (280/29)*. Rijks Geologische Dienst, Haarlem.
- Bordes, F., 1961. *Typologie du Paléolithique ancien et moyen*. Bordeaux.
- Bordes, F., 1968. *Le Paléolithique dans le monde*. Paris.
- Niekus, M.J.L.Th. & D. Stapert, 2005. Het Midden-Paleolithicum in Noord-Nederland. In: J. Deeben, E. Drenth, M.-F. van Oorsouw & L. Verhart (eds), *De Steentijd van Nederland*. Archeologie 11/12, pp. 91–118.
- Stapert, D., 1982. A Middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds, from near Mander NW of Ootmarsum (province of Overijssel, the Netherlands). *Palaehistoria* 24, pp. 1–33.
- Stapert, D., 1985. Twee vuistbijlen, in 1984 verworven door het Drents Museum, en het Moustérien de Tradition Acheuléenne (MTA) in noordelijk Nederland. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 102, pp. 97–124.
- Vries, F. de, E. Kramer, L. Postma & M. Postma, 2004. Een unieke Neanderthalervuistbijl uit Ootmarsum (Ov.). *Archeoforum* (internet) 29 november 2004.